

УДК 81'366.5

О. В. Халиман

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті схарактеризовано граматичне значення майбутнього часу як засіб вираження оцінки. Описано моделі транспонованих уживань дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду як граматичні ігреми в сучасній українській мові в контексті аксіологічної прагмалінгвістики.

У досліджуваних прикладах дію, здійснену в минулому, здійснювану в теперішньому чи таку, що передбачається, називає форма майбутнього часу. Такі моделі виражають негативне ставлення до дії, названої формою майбутнього часу недоконаного виду, через її несумісність з відповідним суб'єктом. У сучасній українській мові аналізована ігра частотою використання не відзначається.

Ключові слова: граматичне значення, майбутній час, граматична ігра, оцінка, українська мова.

Халиман О. В. Грамматическое значение будущего времени как средство выражения оценки в современном украинском языке. В статье проанализировано грамматическое значение будущего времени как средство выражения оценки. Описаны модели транспонированных употреблений глагольных форм будущего времени несовершенного вида как грамматические игры в современном украинском языке в контексте аксиологической прагмалингвистики.

В исследуемых примерах действие, совершенное в прошлом, совершающееся в настоящем или предполагаемое называется формой будущего времени. Такие модели выражают негативное отношение к действию, названному формой будущего времени несовершенного вида, из-за ее несовместимости с соответствующим субъектом. В современном украинском языке рассматриваемая игра частотой использования не отмечается.

Ключевые слова: грамматическое значение, будущее время, грамматическая игра, оценка, украинский язык.

Khaliman O. V. Grammatical meaning of the Future Tense as the method of expression of evaluation in Ukrainian language. The intention to correlate theoretical grammar attainments with active language processes and represent grammatical phenomena in the aspect of communicative activity of a speaker is implemented in modern linguistics. Grammatical ludisms involving tense forms also serve for generation of evaluation. This fact determines the demand in generalized analysis of grammatical means that will provide the opportunity of formulation of rules of grammatical units' usage in evaluative functions and treatment of regularity of their explanation.

The aim of this scientific exploration is to characterize the methods of emergence of grammatical ludisms for the expression of axiological points based on the example of grammatical meaning of the Future Tense.

Grammatical meaning of the Future Tense as the method of expression of evaluation has been characterized in the article. The models of conjugated usage of verbal forms of the Future Tense of imperfective aspect as grammatical ludism in modern Ukrainian language in the context of axiological pragmalinguistics have been described.

In the investigated examples the action in the past, present or the assumed one is expressed by the Future Tense form. Such models express negative attitude to the action named with the Future Tense form of imperfective aspect due to its incompatibility with the corresponding subject. The analyzed ludism is not distinguished by the frequency of usage in modern Ukrainian language.

Key words: grammatical meaning, the Future Tense, grammatical ludism, evaluation, Ukrainian language.

Реалізуючись у комунікативному процесі, граматики, що є строго організованою системою, демонструє рухливість, гнучкість, креативність, а тенденції до заповнення лакун системи зазвичай вирішуються на користь мовця. У сучасній лінгвістиці реалізується прагнення співвіднести досягнення теоретичної граматики з активними мовними процесами й репрезентувати граматичні явища в аспекті комунікативної діяльності мовця [Див.: 11, с. 3].

Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дає змогу мовознавцям акцентувати увагу на їхній прагматичній значущості в комунікативному процесі (праці В. Виноградова, Л. Шерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, І. Вихованця, Н. Гуїванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.).

Уявлення про граматичний лад української мови, як наголошує А. Загнітко, може бути повним «тільки за умови послідовного розгляду функційних особливостей категорійних форм», при якому «граматичне явище подається в усіх своїх вимірах, простежується функційна специфіка граматичних одиниць у системі мови і системі мовлення», що дає змогу визначити спектри їхніх первинних і вторинних функцій та межі їх поширення [4, с. 7]. Названий дослідник наголошує на необхідності орієнтації «на систему морфологічних і синтаксичних одиниць не як на застиглу величину, а як на таку, що перебуває в динаміці, зумовлювану постійними потребами комунікації», та «врахуванні напрямів реалізації ситуативних, прагматичних, когнітивних, регулятивних, естетичних завдань» [4, с. 8].

Учені досліджують граматичні одиниці і як засоби вираження оцінки, співвідносячи їхні структурні особливості з комунікативним процесом. Дієслівні форми в певних контекстуальних умовах теж можуть слугувати засобами вираження оцінки. Наприклад, при транспонованому вживанні часових форм виникає граматична метафора основою для створення якої стає «транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, у сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій. Виникає контраст, необхідний для будь-якої метафори, контраст між семами основного значення перенесеної форми й значенням контексту» [16, с. 52]. Виникнення граматичних ігор відбувається завдяки навмисному заміщенню форм для створення прагматичного ефекту. Отже, контекстуальне оточення, у якому вживається знак, активує його приховані, невиражені властивості, саме контекст виявляє прагматичний потенціал аналізованих граматичних одиниць.

Транспозиційні процеси в межах граматичної категорії часу висвітлено в працях О. Пешковського, О. Потебні, Л. Размусена, В. Виноградова, М. Поспелова, О. Бондарка, Л. Наконечної, І. Піддубської та ін. Дослідники відзначають численні стилістичні відтінки й експресивні значення транспонованих дієслівних форм. Як демонструє досліджуваний матеріал, граматичні ігри за участю часових форм слугують і для породження оцінки. Це зумовлює потребу в узагальненому аналізі цих граматичних засобів, що забезпечить можливість формулювання правил уживання граматичних одиниць в оцінних функціях та трактування закономірностей їхніх тлумачень. У фокусі граматики оцінки автором цієї статті вже були описані окремі

граматичні значення дієслова як засоби вираження оцінних значень [13], [14], [15].

Мета цієї наукової розвідки — на прикладі граматичного значення майбутнього часу схарактеризувати способи виникнення граматичних ігрем для вираження аксіологічних смислів.

Думки дослідників щодо вторинних значень досліджуваних форм неодностайні. На думку І. Калініна, форма майбутнього часу не допускає переносного вживання [5, с. 179]. Указуючи, що кожна часова форма, крім своєї категорійної семантики, може виражати семантику суміжних часових форм, К. Городенська називає при цьому грамами майбутнього недокона-ного менш транспозиційними, проте не звертає увагу на вираження ними вторинних смислових відтінків [2, с. 255]. Н. Шведова досліджує переносні вживання форм майбутнього часу, однак не виділяє моделі, що слугують для вираження оцінки [12, Т. 1, с. 633]. І. Голуб наголошує, що майбутній НДВ поступається у виразності іншим формам [3, с. 301], проте серед інших переносних уживань не виділяє можливість вираження оцінних значень. На досліджувану модель також звертає увагу Л. Наконечна, наголошуючи, що транспонування таких дієслівних форм трапляється рідко. Вона вважає переносне вживання для них нехарактерним. Однак серед дванадцяти типів транспозицій часових форм дієслова дослідниця все-таки виділяє використання майбутнього НДВ у сфері теперішнього та минулого, проте їхні оцінні можливості не аналізує [7, с. 5].

Однак О. Бондарко зауважує, що такі вживання можливі, хоча й зустрічаються дуже рідко [1, с. 164]. Учений пояснює, що менша здатність до транспозиції у форми майбутнього недоконаного й модальна специфіка її переносного вживання пов'язана з тим, що ця форма позначає дію, яка ще не стала реальністю, тобто дії, які вже реалізовані або реалізуються важко уявити так, начебто вони тільки очікують перспективи бути реалізованими [1, с. 172].

Серед інших переносних уживань О. Бондарко виділяє емоційно-експресивне переносне вживання форм майбутнього недоконаного: *А с вами я вообще не буду разговаривать, — ответило пальто. — Еще секретарши будут мне указывать* (И. Меттер). Обурення мовця викликає несумісність суб'єкта, що заслуговує, на думку мовця, лише на зневагу, та дії, на яку цей суб'єкт посягає (*секретарша, а указывает*) [1, с. 168].

О. Петрухіна також звертає увагу на переносне вживання часових форм, зокрема виділяє форми майбутнього часу НДВ, що виражають значення минулого з осудом мовця: *Ты мне еще будешь об этом рассказывать* [10, с. 171]. У такий спосіб суб'єкт, як коментує дослідниця, виражає негативне й зневажливе ставлення до вже здійснених дій співрозмовника. О. Петрухіна справедливо підтримує думку О. Бондарка, що в умовах транспозиції «конфлікт» між граматичною формою й контекстом розв'язується з'явою в часового значення форми додаткових модальних відтінків [10, с. 169].

Такі вживання дієслівних форм спостерігаємо і в українській мові, порівн.: — *Та плюнь-бо ти, кумо, на них [жаб] — скрикнув розізлений*

Шлендріян. — Будеш ти з усяким хробаччям панькатись (І. Франко); *Буде ще вона нам вимоги ставити* (з розм. мовл.).

Як бачимо, дію, здійснену в минулому, здійснювану в теперішньому чи таку, що передбачається, виражає форма майбутнього часу. Моделі на зразок *Буде він тут мені наказувати!* виражають негативне ставлення до названої формою майбутнього часу НДВ дії через її несумісність з відповідним суб'єктом (*він мені наказав / наказує / планує наказувати* — це погано), тобто дія мислиться як така, якої, на думку мовця, не має бути (*він не має мені наказувати*).

Контекст здатний «змусити» форму майбутнього недоконаного включитися в план минулого (теперішнього, гіпотетичного), але він не може позбавити цю форму її граматичного значення [1, с. 168]. Результатом зіткнення значення форми й значення контексту виявляється вираження минулого (теперішнього, гіпотетичного), що не виключає також і сфери майбутнього. Минуле, теперішнє або можлива дія виражається в контексті майбутнього, а ставлення до нього передається через модальний відтінок. Саме значення майбутнього часу, як було зазначено, не зникає, а бере участь у створенні вторинного відтінку, дає змогу виражати неможливість (недоречність) названої дії в майбутньому (*Буде він тут мені наказувати!* = *він не буде мені наказувати*).

Висока емоційність висловлення часто відбивається у відповідному інтонаційному оформленні, що на письмі відображається знаком оклику, порівн.: *Буде він нам забороняти!* Досліджувана іграма реалізується також у питальних конструкціях, де відповідь однозначно є негативною, тобто вона унеможливує виконання дії, названої формою майбутнього часу, порівн.: *Буду я терпіти, щоб він Івану свиню підкладав? Ну, ні. Це вже вибач. Я свого товариша на поталу не дам* (І. Микитенко). Питальна інтонація в цьому разі не є показником іллокутивного акту запитання (у наведеному прикладі мовець відповідає на своє питання сам), а спрямована швидше на «пробудження» емоційного відгуку співрозмовника та загострює експресивність фрази.

Досліджуваний матеріал засвідчує подібність деяких аналізованих структур, що в них уживаються метафоризовані форми майбутнього часу, зокрема повторюваність вживання вирізняється синтаксична модель *Будуть тут всякі + Inf*, що заповнюється інфінітивними формами й виражає негативну оцінку неможливого з огляду на думку мовця факту, дії, вербалізованих формою майбутнього часу: *Будуть тут всякі мені казки розповідати!* (з розм. мовл.).

Досліджувана структура має постійні компоненти, що створюють її базу й «задають» загальне значення, проте заповнюються різним лексичним матеріалом, що й зумовлює формування певного конкретного значення, яке накладається на узагальнене. Це дає змогу характеризувати аналізовану модель як синтаксичний фразеологізм. Зв'язки складників таких мовних одиниць не можна пояснити з огляду на граматику, вони є спеціальними зразками, за якими саме й можуть бути організовані інші члени речення [12, Т. 2, с. 217], компоненти таких конструкцій «пов'язані ідіоматично, а прямі

лексичні значення компонентів, що утворюють структуру, дещо послаблені» [6, с. 234] Такі структури, як і речення, є предикативними одиницями, проте не конструюються вільно, а, як і фразеологізми, мають здатність відтворюватися. Функція синтаксичних фразеологізмів – «вираження цілої низки суб'єктивно-модальних значень – передусім оцінних» [6, с. 234].

За умови функціонування синтаксичного фразеологізму *Будуть тут всякі* + *Inf* спостерігаємо аплікацію засобів вираження оцінки: а) транспонована форма майбутнього часу; б) займенник *всякі* («різні люди, які викликають у мовця негативне ставлення» [6, с. 80]), уживання якого сприяє деіндивідуалізації суб'єкта, чію дію оцінюють; в) модель часто доповнює підсилювальна частка *тут* у функції дискурсивного слова («уживається для підсилення, заперечення чогось, указівки на неможливість чогось») [9, с. 359]; г) інверсивна зміна порядку слів для виділення смислової значущості певних елементів конструкції та для надання фразі особливого стилістичного забарвлення, що індивідуалізує й емоційно увиразнює мовлення (порівн.: *Будуть тут всякі мені наказувати* та *Всякі будуть мені тут наказувати*). Синтаксична конструкція фразеологізується, реалізуючи в мовленні конкретні прагматичні завдання, своєрідно виражаючи оцінку, проте її інваріантні інфінітивні форми та інші структурні елементи доповнюють або модифікують значення фразеологізованої сполуки. Тому й дослідження дієслівних форм як граматичних засобів вираження оцінки можливе як аналіз їх участі в механізмі з'яви оцінних конотацій поряд з іншими засобами як наслідок їхньої аплікації. До речі, фразеологізацію конструкції підтверджує її вживання й без заповнення інваріантною частиною (*Будуть тут всякі...*) для вираження негативного смислу.

Отже, переносне вживання дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду відзначається емоційністю та експресивністю. Ця особливість – наслідок контрасту між контекстом і граматичним значенням форми. Виникнення ігрови для вираження оцінки як вторинної функції граматичного значення майбутнього часу відбувається за умови цілеспрямованого транспонованого його вживання. Негативний відтінок значення передбачає сприйняття названої дії як такої, що не повинна відбуватися в майбутньому. Обмежена кількість зафіксованих досліджуваних одиниць дає змогу зробити висновки про те, що в сучасній українській мові аналізована ігра частотою використання не відзначається.

У перспективі плануємо аналіз інших граматичних категорій української мови у виокремленому ракурсі для створення цілісної теорії граматики оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). — М. : Просвещение, 1971. — 239 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
3. Голуб І. Б. Стилистика русского языка; 3-е изд., испр. М. : Рольф, 2001. 448 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
5. Калинин И. А. Морфология глагола.

Горький : Горьковское книжное издательство, 1957. 119 с. 6. **Космеда Т.** Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : моногр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 349 с. 7. **Наконечна Л. Б.** Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова у поліпредикативних структурах сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. "Українська мова". Івано-Франківськ, 2008. 20 с. 8. **Милославский И. Г.** Морфологические категории современного русского языка. М.: Просвещение, 1981. 254 с. 9. **Объяснительный словарь русского языка** : структурные слова : предлоги, частицы, междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные глаголы : около 1200 ед. / под ред. В. В. Морковкина. 2-е изд., испр. М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2002. 432 с. 10. **Петрухина Е. В.** Русский глагол: категории вида и времени (в контексте современных лингвистических исследований). М., 2009. 208 с. 11. **Ремчукова Е. Н.** Креативный потенциал русской грамматики. М. : Изд-во РУДН, 2005. 329 с. 12. **Русская грамматика** : в 2 т /под. ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Наука, 1980. 13. **Халіман О. В.** Граматична іграма в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на прикладі граматичного значення минулого часу). *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини* : [зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова]. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. Вип. 3. С. 132–139. 14. **Халіман О. В.** Демінутивні дієслівні форми як засоби вираження оцінки в українській мові. *Граматичні студії: зб. наук. праць*. Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ, 2016. Вип. 2. С. 32–36. 15. **Халіман О. В.** Транспозиція імперативних форм як механізм породження оцінних значень (на матеріалі російської та української мов). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки*. Серія : Філологічні науки. 2015. № 6 (307). С. 137–142. 16. **Шендельс Е. И.** Грамматическая метафора. *НДВШ: Филол. науки*. 1972. № 3. С. 48–57.

Халіман Оксана Володимирівна — кандидат філологічних наук, викладач, Коледж Національного фармацевтичного університету, вул. Невського, 18, м. Харків, 61140, Україна.

tel.: +38-066-55-903-66

E-mail: khaliman_oksana@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6952-0627

Khaliman Oksana Volodymyrivna — PhD in Philology, Teacher, College of the National University of Pharmacy, Nevskogo Str., 18, Kharkiv, 61140, Ukraine.